

Ózer Ágnes

A SZERB TÖRTÉNETÍRÁS KÁLLAY-KÉPE

Ritka az olyan történelmi személyiség, aki iránt a szerb történettudomány annyira élénk, kitartó és ellentétes érzelmek vezérelte érdeklődést mutatott, mint a száz évvel ezelőtt elhunyt Kállay Benjámin iránt.

Ez a majdnem másfél évszázados folytonos érdeklődés más jellegűnek mondható Kállay belgrádi diplomáciai szolgálatának korszakában (1868–1874), s másnak közös miniszterkedésének a kiegyezést követő időszakában (1882–1903). Abban a korban, amikor a Birodalom aktív, a Balkán-félsziget felé irányuló külpolitikájának Kállay Benjámin egyik elméleti és gyakorlati megalapozója és végrehajtója volt.

Ez a kép természetesen Kállay halála után is változik, különösen pedig 1918, a közös jugoszláv állam megalakulását követő időszakban, a két világháború között. Majd a 20. század második felében, Kállay konzuli naplójának szerb nyelvű megjelenése után, 1976-tól, a szerb történészek újból megnövekedett érdeklődéssel foglalkoznak, a marxista történetnézet szellemében, Kállay Benjáminnal a politikus-diplomatával és a szerb nép egyik 19. századi történetírójával.

A szerb történettudomány ilyen folyamatos és túlnyomórészt érzelmeiktől vezérelt véleményformálásának gyökereit azokban a történelmi körülményekben kell keresnünk, amelyek során Kállay Béni összeköttetésbe került a szerb néppel és történelmével. Ennek valódi kezdete azonban nem a sikertelen szentendrei képviselő-jelöltsége, hanem az 1868-as konzuli kinevezése és belgrádi küldetése volt. Akkor került először közvetlen összeköttetésbe a török uralom alól véglegesen felszabadulni kívánó szerbséggel, az újra szerveződő és függetlenségéért küzdő Szerbiával.

A szerb történetírás először azonban mégsem Kállay Bénivel, a diplomata-politikussal kezdett el foglalkozni, hanem Kállayval, a történésszel. Pontosabban Kállay Bénivel mint a szerbek, a szerb nép történészeivel. Az 1877-ben könyv alakban megjelent, *A szerbek története 1780–1815* című művét ugyanabban az évben a Magyarországról Szerbiába áttelepült Gavriilo Vitković lefordította szerb nyelvre, és azt a Čupić-féle alapítványnak (Čupićeva zadužbina) ajánlotta fel kiadásra. Az alapítvány Čedomilij Mijatovićot az újra szerveződő szerb állam pénzügyi szakértőjét, diplomatát a Velika školának nevezett egye-

tem tanárát, aki a történelemben is jártas volt, különben pedig Kállay Béni személyes ismerősét, valamint Ljubo Kovačević szerb történészt bízta meg a mű és a fordítás véleményezésével. Mind a két referens írásban nyújtotta be észrevételeit, Kállay művét és történetírói módszerét dicsérve és bírálva.

Nehezményezték például, hogy a szerző tudatosan nem a szerb állam, hanem a szerb nép történetével foglalkozott, Kállay megfogalmazásában: „A szerbek és nem »Szerbia« történetének neveztem el művem, mert azon korban, melyről az szól, szerb állam még nem létezett”. Fölrótták neki, hogy nem elemezte mélyebben a különben helyeselt állítását a szerbek három „gravitációs központ” körüli csoportosulásáról (Szerbia, Bosznia, Montenegró Hercegovinával) és ennek történelmi okairól. Ugyanakkor Čedomilj Mijatović a mű a Dušan cár uralkodásáról írt fejezetét alaposnak, elemzőnek, szinte kifogástalannak tartotta. Azt azonban, hogy Kállay a szerb államok török fennhatóság alá való jutását, a szerb nép vesztének tartotta, mely nép „molekuláira” hullva majd 350 évig sírban feküdt, már nem tudta elfogadni. Véleménye szerint Kállaynak ez az állítása nem helytálló. A negatív döntéshez azonban legnagyobb mértékben az járult hozzá, hogy a véleményezők összevetették Gavriló Vitković fordítását a Schwicker által fordított német nyelvű szövegváltozattal, amiből több pontatlanságra következtettek, de kifogásolták Vitković régies nyelvezetét és a művet kiadásra alkalmatlannak találták. Javasolták, hogy a szöveget adják vissza a fordítónak, hogy a szerb nyelv szellemében és pontosan újra fordítsa le a könyvet. Az ilyen vélemény alapján az alapítvány visszautasította Kállay könyve szerb nyelvű változatának finanszírozását.

Ez a tény azonban, úgy látszik, nem kedvetlenítette el Gavriló Vitkovićot és *A szerbek történetének első része, a Bevezetés – a szerbek bevándorlásától a szerb állam bukásáig*, 1882-ben, Petar Čurčić belgrádi könyvkiadónál szerb nyelven meg is jelent.

A szerb történészek figyelmére érdemesnek ismét történészi ténykedése kapcsán bizonyult Kállay, már halála után, közvetlenül *A szerb felkelés története 1807–1810* című művének megjelenése után. Ekkor jelent meg, 1910-ben *A srpski književni glasnik* című belgrádi folyóiratban Mihajlo Gavrilović tollából Kállay művének recenziója, a Tudományos ismertető rovatban.

Gavrilović két folytatásban közölte véleményét, több fejezetre tagolva. Írásának első részében nemcsak Kállay Benjámint életrajzát ismertette, hanem ő volt az első szerb történész, aki megkísérelte, igaz röviden, megrajzolni Kállay politikai életrajzát és a szerb történelemben elhelyezni azt.

Természetesen Kállayról, politikai pályafutásáról, konzuli, miniszteri és boszniai helytartói intézkedéseiről a szerb nyelvű korabeli sajtó és politikusok szinte naprakészen és folytonos ellentétben lévén reagáltak, de ezek az írások jellegüknél fogva nem sorolhatók a történetírás szférájába, hanem a politikai harc eszközeként szolgáltak.

Gavrilović rövid portréját ezért kell külön is kiemelni, mert Kállay pályafutásának kezdeteit 7 évvel Kállay halála után, a szerbekkel való összeköttetéseit így látta: „Kállay Benjámint (Venjamin) Andrassy barátságán és protekcióján kívül a szolgálatába komoly műveltségét, bizonyos irodalmi munkássá-

gát, ezen kívül szerb nyelvtudását, a szerb történelem ismeretét hozta. Ezek voltak azok az argumentumok, amelyekkel Andrássy, Kállay a szerbiai küldetésre való jelölését alátámasztotta. De a szerb nyelv és történelem ismerete csak egy része volt Kállay politikai útipoggyászának . . .” Majd szinte látnokian tovább folytatta: „Kállay hét évet töltött Szerbiában. Az ő hivatalos jelentései, magán jellegű jegyzetei, naplói a későbbiekben kétségtelenül a legérdekesebb történelmi források lesznek Szerbia történelmére vonatkozóan 1868 áprilisától, amikor Kállayt bemutatták Mihajlo fejedelemnek, 1875 áprilisáig, amikor azt elhagyta. Kállay tehetséges megfigyelőnek számított, méltán hihetjük, hogy a Helytartóság történetéről és Milan Obrenović uralkodásának első hónapjairól, mégha külföldi műveként is elegendő lokális szint és objektív igazságot tartalmaz ahhoz, hogy az ember valóban az intrigák részesének érezhesse magát, melyekben újabb kori történelmünk igen bővelkedik”. Majd arról is szólt, hogy Kállay művét, *A szerbek történetét*, amely szerbiai tartózkodásának hozadéka, a szerb és a külföldi kritika is, mint ahogyan ismeretes, nagyon jól fogadta, és részleteiben később szerbre is lefordították. Ennek a ténynek tulajdonítja Kállay szerb történelemkutatásainak folytatását is. Dicséri Kállay kitartását, utal arra, hogy a bécsi levéltárak szerbekre vonatkozó dokumentumain ő személyesen is látta Kállay saját kezű ceruzajelzéseit. Bizonyos kifogásai azonban neki is voltak: dicséri ugyan Kállay kibővített könyvtervezetét, de a művet nem tartja elég dokumentáltnak. Elsősorban az orosz és francia levéltári anyagot hiányolja. Mihajlo Gavrilović különös alaposággal bírálta Thallóczy Lajos sajtó alá rendezett munkáját, nem tartotta eléggé „lelkiismeretes”-nek. Azokat a szerb történészeket pedig, akiről Thallóczy jó véleményvel volt (Stojan Novaković és Vladan Đorđević), elmarasztalta. Bő listán közölte elsősorban a szerkesztő, majd a szerző bibliográfiai tévedéseit, elírásait (férehallásait) és megbocsáthatatlan hiányosságnak tartotta őket.

A 19. és 20. század fordulójának Kállay-képe nem volna teljes, ha nem szólnánk Stojan Novakovićnak, a történésznek, tanárnak és – Kállayhoz hasonlóan – politikusnak-diplomatának a véleményéről. Különböző egyetemi és akadémiai könyvtárosi-levéltárosi minősítésben ő is Kállay belgrádi ismerősei közé tartozott. Őt is Kállay *A szerb felkelés története* c. művének megjelenése készítette írásra *A szerb állam feltámadása és történészei* címen írt történelmi értekezést nemcsak Kállay könyvéről, hanem azokról a szempontokról is, amelyekhez szerinte a szerb történelemmel foglalkozóknak tartaniuk kellene magukat. Gavrilovićtól eltérően belőle már kibújt a szerb politikus, így szövegében megtalálhatóak mindazok az alapgondolatok, amelyek Kállayról mint a szerbek ellenségéről, egyesülési szándékaik megghiúsítójáról kialakultak, amelyek szerinte Kállay politikai álláspontjainak a tudományos-történelmi munkáira is kihatottak. Vagyis azok eredetileg már azzal a céllal készültek, hogy felkészítsék Kállayt boszniai küldetésére.

Mint ahogyan Novaković a szerb történészekkel kapcsolatban szinte magától értetődőnek tartja, hogy azok munkái szinte törvényszerűen magukon viselik a szerb nemzettest egyesülésének óhaját, a szerbek és horvátok, vala-

mint a jugoszlávok (délszlávok) együttes életre való törekvését, s ezekben a törekvésekben a szerb állam különleges szerepét.

Az osztrák szemléletmódra is kitér. E szemlélet képviselőjének tartja Kállayt is. Az ő meglátása szerint az osztrák történetírás mindig is konzervatívan tekintett a szerb történelemre, mert az folyton az Osztrák Császárság álláspontját képviselte. Ez pedig Szerbiát a „merev szerződéses” korlátai közé bezárt államnak látta, abban az állapotban, amelyben változatlanul megmaradva szerette volna mindig tudni. Annál az egyszerű oknál fogva, hogy szerbek nemcsak a török birodalomban, hanem Ausztriában is vannak – „és ezeknek semmi közös ügyük nem lehet” a szerbiai szerbekkel, ez különösen a »habsburgi szerbek«-re vonatkozik, akik talán legjobb volna, ha el is tűnnének, talán be is olvadhatnának a németek vagy magyarok közé . . .” Ez az oka – mondja ki Novaković –, hogy az osztrák és német körök Ausztria és Magyarország déli határain „szívesebben látják a középkori állapotokat, nem tudják elfogadni azokat a változásokat, amelyek a mi korunkban ott a lelkekben végbementek”. Ő már érzékeli Kállaynak az 1878-ban megjelent, A szerbek története és A szerb felkelés közötti különbséget. Megállapítja, hogy a későbbi műben már nem érzékelhető Kállaynak a „szerbszeretete” (srbofilstvo), ami szerinte a mű igazmondásának kárára írható. A körültekintés, a mérlegelő stilisztika és nyugalom viszont sokkal nagyobb mértékű, mint az első művében. „Ez a könyv már egy osztrák miniszter szemével íródott” – írja Novaković. „Az első könyvet is igazi osztrák szemmel írta, de szabad gondolkodóként, az új magyar alkotmányosság kezdeteinek idején. A második könyv már az elveszett illúziók könyve, amikor már védeni kellett Boszniát és Hercegovinát a »szerbizmus« romboló hatásától, amikorra már a szerző az osztrák–magyar dualizmus egyik fő pillérévé vált, melynek lándzsái a szlávok ellen fordultak – különösen a délszlávok ellen, mert hát azt hitték, hogy velük meg lehet növelni a magyarok számát.” Nem tudott napirendre térni Stojan Novaković, a történész, afelett a tény felett sem, hogy Andrássy meghiúsította Szerbiát céljának elérésében és annak a feladatának a végrehajtásában, hogy egyesüljön Boszniával és Hercegovinával, valamint a többi szerb területtel.

A Stojan Novaković által kialakított kép az, amely Kállay karrierjének alakulásában annak kezdeteitől a ravaszkodó, a számító, a tudományos alapos-sággal előre készülő Kállayt tárja elénk. A politikusi-diplomáciai és történelmi ténykedésének szoros összefüggésével ennek bizonygatásával pedig Kállayt egyetlen eszmétől vezérelve, mégpedig Andrássy Gyula balkáni elképzeléseinek végrehajtójaként mutatja be. Az ilyen Kállay-kép lesz alapjában véve az, amelyre a szerb történetírás napjainkig keresi és felsorakoztatja a bizonyítékait.

A jugoszláv népek nagy álmának megvalósulásával, a közös állam megszületését követő időszakban, a két világháború között, a Kállayról, a szerbek ellenségéről kialakult kép, két jelentős szerb polgári történész munkáiban azonban már más irányba mutat.

Kállayról talán először írtak szerbül szócikket a Stanoje Stanojević által szerkesztett Szerb–horvát–szlovén nép enciklopédiájában (Nardna Enciklopedija Srpsko-Hrvatska-Slovenačka, Zg., 1928), ennek szerzője Vladimir

Ćorović volt. A Zágrábban megjelent 4 kötetes műben Kállayról mint jelentős személyről egy kicsivel több mint másfél hasábnyi terjedelemben írt Ćorović. A szimpátiával megírt alapvető életrajzi adatokból kitűnik, hogy Kállay a szerb történelem jelentős alakja, és pontokba foglalja Kállay boszniai intézkedéseinek lényegét, megállapítva azt a tényt is, hogy Kállay ellenezte a szerb egyesülési törekvéseket, de azt is elmondja, hogy „mint szervező a kezdeményezések emberének számított, erős akaratú és kitartó egyéniség volt. Bosznia és Hercegovina jó utakat kapott, vasútvonalat a Szávától a tengerig és sok kulturális intézményt. Igaz, hogy sok dolgot azért tett, hogy elkápráztassa a külföldieket, hogy az annexiót könnyebben igazolhassa, de számos a valóban értékes tette is” – írja Ćorović. Gyakran emlegeti Kállayt, hasonló hangnemben, *A Szerbia és az Osztrák–Magyar Monarchia viszonya a XX. században* című művében (Odnosi između Srbije i Austrougarske u XX veku). Így jellemzi: „Kállay Benjámint közös pénzügyminiszter és Bosznia-Hercegovinával megbízott miniszter, sok éven keresztül Ausztria belgrádi diplomáciai képviselője, aki szinte haláláig Bécsben a Balkán-politika fő szakértőjének számított, tudván mindezt (a szerbek véleményét Bosznia megszállásával kapcsolatban), azt javasolta, hogy Szerbiának ne zárjanak el minden lehetőséget jövőjét illetően. És valóban abban az emlegetett 1881-es Titkos szövetségben, amelynek kidolgozásában neki közismerten szerepe volt, az Osztrák–Magyar Monarchia magára vállalta az egyezmény VII. pontjában ezt a kötelezettséget.”

A szerbek története (Istorija Srba, Bg., 1989) címen megírt, kéziratban maradt nagy történelmi szintézisében, amelyet 1989-ben, halála után adtak ki, Kállay belgrádi konzuli és későbbi bécsi intézkedéseit az obrenovići korbá beépítve tárgyalja, objektíven és mértéktartóan.

Az Obrenovićok korának történelmi elemzésében jelentkezik Kállay Benjámint neve a több évtizeden keresztül elhallgatott, mostanság újra felfedezett és ma már kultikusnak számító jogtörténész, Slobodan Jovanović műveiben is. Nála Kállay nemcsak aktív szereplője az Obrenovićok uralta Szerbiának. Itt nemcsak a Milan Obrenović (Vlada Milana Obrenovića) és Aleksandar Obrenović (Vlada Aleksandra Obrenovića) uralkodásáról írt nagy történelmi elemzéseire gondolunk, hanem a Kállay Benjámintól mondottakra is, ő az, aki Jovanović megállapításainak a bizonyítéka is. Ennek a két, a szerb történetírás kiemelkedő egyéniségének köszönhetően Stojan Novakovićék szinte már sztereotípiává kövesedett Kállay-képe valamennyire kiegyensúlyozódott és árnyaltabbá lett.

A második világháború után a szerb marxista szellemű történetírás lényegében nem változtatott a már kialakult véleményen, azon kívül, hogy Kállay intézkedései az uralkodó osztály intézkedéseivé váltak, az elnyomó szerepével azonosították őt, a jugoszláv nemzetek pedig, így a szerbek, muzulmánok és horvátok is az elnyomott, idegen rabságban sínylődő, másokért dolgozó, félgyarmati sorsba süllyedt nemzetekkel azonosultak. És a történelmi tankönyvekbe is ilyen képük került be.

Nem sokban különbözött ettől a sok vitára okot adó, Ivan Bozić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić és Vladimir Dedijer *Jugoszlávia története* (Istorija

Jugoslavije) című összegezése sem, talán csak annyiban, hogy Kállay boszniai intézkedéseiről írva a bosnyák nép kialakításának sikertelenségét ecsetelve a szerző megjegyezte, hogy „Kállay 1883-ban a hazai népnek tett engedményei közé tartozott a Vuk- és Daničić-féle fonetikus (szerb) helyesírásának hivatalossá tétele”. Ami, még ha kimondatlanul is, Kállay modernizációra hajlamos egyéniségét illusztrálja.

A modern szerb történetírás figyelmének középpontjába Kállay Béni a belgrádi konzuli naplójának szerb nyelvű megjelenésekor került ismét, 1976-ban. Ezt Andrija Radenić rendezte sajtó alá, és ő látott el magyarázatokkal. A megjelent Napló azonban nemcsak a történettudománnyal foglalkozók figyelmét keltette fel, hanem bizonyos értelemben a szélesebb olvasóközönséget is. Ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy a nagy példányszámú napi- és hetilapok is közöltek szemelvényeket Kállay naplójából, illetve folytatásokban hosszabb részleteket. Kállay Benjámint így nemcsak mint Bosznia kormányzója, hanem a Monarchia belgrádi konzuljaként is a szerbek modern történet-tudatának a részévé vált.

Bizonyos fordulópontot a szerb történetírás Kállay-képében azok a szerb történészek hoztak, akik a 20. század nyolcadik évtizedében előbb tudományos kutatásaik eredményeinek közreadásakor, majd a Szerb Tudományos Akadémia tagjainak, köztük több ismert, Kállayval is foglalkozó történész, elfogadták a *Memorandum* címen közismertté vált elemzést, amelyben a szerb nemzet és Szerbia helyzetéről értekezve azt kivételesen rossznak és veszélyeztetettnek találták a szocialista Jugoszláviában. Ez lett annak a nagy szerb mozgalomnak is az alapdokumentuma, amelyből a megbukott mилошевиći rendszer táplálkozott. Etnikai összetűzések, háborúkká fajult a dolog, valamint a jugoszláv népek közös államának, Jugoszláviának a szétesését okozta. Mint ahogyan az integrációs folyamatokban, úgy a dezintegrációs folyamatokban is, Kállay történelmi szerepe a szerb nép egyesülési törekvéseinek ellenzőjeként jó történelmi példává és bizonyítékká vált ezeknek a szerb történészeknek a kezében. Így Kállay boszniai rendelkezéseiről és kormányzóságának idejéről Tomislav Kraljačić (Kalajev režim u Bosni i Hercegovini) által írt elemző műből mintegy kiemelték a szerbekre vonatkozó részt, és felépítették a napi politika szolgálatában álló műveiket. Itt elsősorban Milorad Ekmečić *Jugoszlávia megteremtése* (Stvaranje Jugoslavije 1790–1918) című, nagyra értékelt művére vagy Dušan Berićnek *A szerb kérdés és az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország politikája 1848–1878* (Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije) című művére gondolok. Felfokozva, szinte hisztérikusan van ez jelen Vasilije Krestić több művében, amelyen Kállaynak a szerb nép ellen elkövetett bűnei között a magyarsága is szerepel.

Ha nem számítjuk azokat az írásokat, amelyek Kállay történetírói munkásságát Leopold Ranke után a legjelentősebb 19. századi művek közé sorolják, mint azt Radovan Samardžić vagy Čedomir Popov tette, azt mondhatnánk, hogy Stojan Novakovićnak a 19. század végén megalkotott Kállay-képe csak megterhelődött azokkal a történelmi eseményekkel is, amelyek napjainkig a szerb néppel történtek.

Ez különösen akkor válik szembetűnővé, ha azokra a felszólalásokra gondolunk, amelyek a Nagy Szerbia című, a Szerb Tudományos Akadémia tavalyi tudományos tanácskozásán elhangzottak. Így pl. Srđa Trifković történelmi-politikai pamfletjében, ahol Kállay Béni Ante Starčevićyal, Josip Broz Titóval és Madeline Olbrighttal egy sorban szerepelt, ismét a szerb nép ellenségeként.

Így mi sem tudunk megszabadulni attól az érzéstől, hogy Kállay Benjámín halálának tényét a szerb történészek száz év múltán sem tudják elfogadni, így a napjainkban íródott műveikből is az élő Kállay néz vissza ránk.

Elhangzott 2003. szeptember 26-án a Budapesten megtartott, az MTA Történettudományi Intézetének és a Budapesti Európa Intézet szervezésében Kállay Béni halálának 100. évfordulójára emlékező nemzetközi tudományos konferencián

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Mihajlo Vojvodić: Stojan Novaković i Vladimir Karić. Beograd, 2003.
Kalaj Venjamin: Istorija srpskog naroda. Preveo Gavriilo Vitković. Beograd, 1882.
Kállay Béni: A szerbek története 1780–1815. Budapest, 1877
Kállay Béni: A szerb felkelés története 1807–1810. Budapest, 1909
Stojan Novaković: Vaskrs države srpske i njegovi istoričari. Godišnjica Nikole Čupića, XXX, Beograd, 1911.
Slobodan Jovanović: Milan Obrenović. In.: Sabrana dela Slobodana Jovanovića, IV–V., Beograd, 1990.
Slobodan Jovanović: Vlada Aleksandra Obrenovića. In.: Sabrana dela Slobodana Jovanovića, VI–VII. Beograd, 1990.
Tomislav Kraljačić: Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903. Sarajevo, 1987.
Andrija Radenić: Dnevnik Benjamina Kalaja 1868–1875. Beograd, Novi Sad, 1976.
Radovan Samardžić: Pisci srpske istorije II. Beograd, 1981.
Vasilije Đ. Krestić: Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja. Beograd, 1983.
Milorad Ekmečić: Stvaranje Jugoslavije 1780–1918. Beograd, 1989.
Dušan Berić: Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije 1848–1878. Beograd, 2000.
Božić, Čirković, Dedijer: Istorija Jugoslavije. Beograd, 1973.
Vladimir Ćorović: Istorija Srba. Beograd, 1989.
Vladimir Ćorović: Odnosi između Srbije i Austrougarske u XX veku. Beograd, 1992.
Narodna enciklopedija Srpsko–Hrvatska–Slovenačka. Zagreb, 1928.
Mihajlo Gavrilović: Prikaz Kalajeve „Istorije srpskog ustanka 1807–1815.” In.: Srpski književni glasnik XXV. Beograd, 1910.
Čedomilj Mijatović: Mišljenje. Godišnjica Nikole Čupića II. Beograd, 1878.
Zastava. Jelentések Kállay haláláról. Július 2-án, 3-án, 15-én. Novi Sad, 1903
Branik. Jelentések Kállay haláláról. Július 3-án, 9-én, 19-én, Novi Sad, 1903
Srbofobija je moralna degeneracija – Šta povezuje Kalaja, Starčevića, Broza i Olbrajtovu – Četiri priče o velikosrpsstvu. In.: Nedeljni telegraf. Beograd, 6. novembar 2002.